

Zlatko KaračSVEUČILIŠTE U ZAGREBU, ARHITEKTONSKI FAKULTET
HR - 10000 Zagreb, Kačićeva 26Izvorni znanstveni članak • Original Scientific Paper
UDK • UDC 711.4.-122:7.033:904(497.5)"5/6"

Primljeno • Received: 08. 12. 1995.

Prihvaćeno • Accepted: 26. 01. 1996.

TRAGOVI BIZANTSKOG URBANIZMA U HRVATSKOJ

TRACES OF BYZANTINE TOWN PLANNING IN CROATIA

Ključne riječi • Key words

urbanizam	town planning
Bizant	Byzantium
6. i 7. stoljeće	6 th and 7 th century
razvoj naselja	development of settlements
<i>kastron</i>	<i>kastron</i>
Justinijan. rekonkvista	Justinian's reconquista

Sažetak • Abstract

U članku se analiziraju okolnosti koje su u procesu bizantske reurbanizacije istočnog Jadrana tijekom 6. i 7. st. utjecale na smanjenje veličine postojećih gradova, na njihovu ruralizaciju (agroubana naselja) te na pomak urbanih središta prema utvrđenim otočnim točkama. Prema kriteriju kontinuiteta izdvojeni su gradovi s trajanjem antičke osnove, dislocirani ili napušteni gradovi te novonastala naselja oko bizantskih utvrda i samostanskih punktova.

The article analyzes Byzantine re-urbanization of the East Adriatic in the 6th and 7th centuries and the circumstances that led to the diminishing of existing towns, their ruralization (agrouban settlements), and urban relocation to fortified island points. From the aspect of continuity, the author singles out towns with a lasting classical foundation, dislocated or deserted towns, and new settlements that developed around Byzantine fortifications and monasteries.

1. Uvod*

Naslijeđe rane bizantske urbanistike na tlu Hrvatske jedna je od najslabije istraženih specifičnih tema prijelaznoga kasnoantičkog/ranosrednjovjekovnog kulturnog sloja 6. i 7. st. Ni za jedan hrvatski grad tog vremena¹ ne postoji jasna slika strukturnih i fizičkih mijena nastalih za razdoblja *Justinijanove rekonkviste* i njezina produženog trajanja - političkoga, vojnog i kulturnog - u stoljeću prve "suburbane" konsolidacije slavenskog etnikuma.

U takvim okolnostima polazna faktografija za sustavne urbanološke analize temelji se uglavnom na arheološkim spoznajama o nekolicini bolje istraženih obalnih gradova - kao što su Split², Pula³ ili Salona⁴ - uz oslanjanje i na neke urbanizmu komplementarne teme poput bizantskoga fortifikacijskog kompleksa na Jadranu.⁵

Prvi sintezni doprinos definiranju položaja naših obalnih gradova u ranobizantskom okružju sa, za sada samo naznačenim problemom njihove fizičke restrukturacije, s arheološkog je stajališta objavio M. Suić,⁶ dok je u novije vrijeme iscrpnu historiografsku obradu pripremio I. Goldstein.⁷ Te kapitalne studije i za urbanološka su istraživanja polazni i svakako najcjelovitiji fond relevantnih podataka.

2. Položaj kasnoantičkih gradova na istočnoj obali Jadrana u novim povijesnim okolnostima 6. i 7. st.

2.1. Činitelji utjecaja i promjene naseobinskih struktura

Ranobizantski uzlet naših priobalnih gradova prije gašenja glavnine njihovih klasičnih urbanih funkcija veže se uz *Justinijanovu doba*. Tada se možda posljedni put sustavno popravljaju zapuštene antičke zidine (*Salona*),⁸ a grade se ili obnavljaju i brojne gradske crkve - osobito reprezentativne objekte imaju Zadar (*Iader*),⁹ Salona,¹⁰ Poreč (*Parentium*)¹¹ i Pula (*Pol*).¹²

Ubrzo nakon toga, na prijelazu iz 6. u 7. st., kada su slavenska plemena već zaposjela cijelo istočno jadransko zaleđe osim najužega priobalnog dijela s gradovima *intra muros* i neznatnim ostacima njihovih negdašnjih *agera*, dogodio se dramatičan pomak naseobinskih formacija

1 Odrednica *hrvatski*, ondje gdje se u ovom tekstu navodi, ne razumijeva ni etničke ni precizne povijesno-zemljopisne attribute relevantne za 6. i 7. st. već se njome označava promatrani prostor Republike Hrvatske u današnjim granicama.

2 Marasović, 1980; Dvoržak Schrunck, 1989; Milić, 1990: 256; Marin, 1994:86-91; Milić, 1995:65.

3 Marušić, 1967; Marušić, 1987.

4 Dyggve, 1951; Nikolajević, 1975; Marin, 1988; Milić, 1990: 252; Marin, 1994.

5 Petricioli, 1970; Mlakar, 1976; Badurina, 1982; Gunjača, 1986; Tomičić, 1986/1987; Faber, 1986/1987; Ciglenečki, 1987; Brusić, 1988; Tomičić, 1988/1989; Tomičić, 1989; Tomičić, 1990.

6 Suić, 1976.

7 Goldstein, 1992.

8 Suić, 1976: 234.

9 Vežić, 1986.

10 Dyggve, 1951; Marin, 1988; Marin, 1994:80.

11 Šonje, 1981; Prelog, 1986; Milić, 1990: 253; Milić, 1995: 63.

12 Marušić, 1967; Šonje, 1981.

* Identifikacija bizantskoga urbanog naslijeđa u Hrvatskoj provedena je u sklopu znanstvenog projekta što ga financira Ministarstvo znanosti i tehnologije RH. - **Projekt:** *Istraživanje elemenata za teoriju prostornog uređenja Hrvatske* (šifra 2-13-108), glavni istraživač prof. dr. sc. A. Marinović Uzelać; **zadatak:** *Razvoj gradova Hrvatske*, voditelj prof. dr. sc. B. Milić; **tema:** *Naslijeđe bizantskog urbanizma na tlu Hrvatske*, obradu pripremio asist. Z. Karać. Rad na toj temi uglavnom je objavljen tijekom 1994. i 1995. g., a prvi su rezultati u sažetom obliku referirani na *XIII. Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae* (Split-Poreč, 25.9-1.10.1994). Izlaganje s naslovom *The Problem of the Exploration of 6th and 7th Century Urban Planning on Croatian Soil Within the Context of General Byzantine Urban Studies* predano je za tisak u *Actes XIII CIAC*, koje će izdati Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, Roma i Arheološki muzej Split. Zbog dugoga i neizvjesnog roka objave ovdje je ista tema elaborirana u malo proširenom i zaokruženom obliku.

još bliže moru i, navlastito, prema relativno sigurnim otocima uz koje se oblikovala fortifikacijama zaštićena bizantska plovidbena ruta.¹³ Tumačeći zbivanja u postjustinijanovu razdoblju, naša se klasična historiografija uglavnom priklonila kataklizmičnoj interpretaciji povijesnih tokova (Bulić), s dominantno prisutnim temama razaranja, osvajanja i nestajanja ovdašnjih gradova. U tom su kontekstu često navođeni primjeri *Salone*, *Narone* (danas Vid kod Metkovića) i *Epidauruma* (Cavtat). Međutim, prema novijim istraživanjima čini se da je proces odumiranja, odnosno preobrazbe kasnoantičkih dalmatinskih gradova bio mnogo složeniji i malo dugotrajniji no što se mislilo.¹⁴

Jedan od razloga slabljenja i nagle depopulacije kasnoantičkih urbanih središta na Jadranu mogle su biti uzastopne epidemije kuge što su zabilježene polovicom 6. st.¹⁵ Njihova neposredna posljedica bilo je smanjenje broja stanovnika sposobnih za obranu, kao i višegodišnji zastoj u pomorskoj trgovini između Carigrada i zapadnih bizantskih posjeda. Nadalje, gradove je zbog gubitka velikog dijela *agera* bilo teško prehraniti, a zbog prekida trgovačkih i prometnih veza sa zaposjednutim zaleđem (poglavito je izolirana *Pannonia*) posve su zamrli gospodarski tokovi i razmjena.¹⁶ Uz to, mnogi su gradovi unutar naslijeđenih antičkih zidina postali "preveliki" (Konstantin Porfirogenet piše da je *Salona* velika kao pola Carigrada!),¹⁷ i stoga gotovo neobranjivi za mogućnosti svoga desetkovanog stanovništva. Zato se već krajem 6. st. smanjuju efektivni naseobinski areali čak i najjačih bizantskih središta kao što su *Iader* (Zadar), *Apsorus* (Osor),¹⁸ *Arva* (Rab),¹⁹ u prvoj fazi i *Salona*, da bi se na kraju tog procesa život koncentrirao oko manjih, lako branjivih mjesta.²⁰

2. 2. Problemi atribucije i klasifikacije bizantskih istočnojadranskih gradova

Nemalu teškoću u istraživanju razvojnih tokova, položaja i urbane klasifikacije bizantskih naselja na istočnoj obali Jadrana stvara raznoliki sustav atributa kojima se u ionako oskudnim i za potrebe urbanoloških studija nedovoljno pouzdanim izvorima naslovljavaju onodobni *gradovi*.

Naime, još je neutvrđen nužni minimum urbanih funkcija koje je u to doba naselje moralo zadovoljiti da bi se smatralo gradom. Mnogi su tamošnji gradovi tijekom 6. i 7. st. to još bili samo po tradiciji.²¹ Najveći broj naslijeđenih antičkih aglomeracija u opisanim se povijesnim okolnostima (prekid komunikacije i razmjene sa zaleđem) ruralizira i s tim novim svojstvom autarkičnog naselja smanjenoga gravitacijskog područja utjecaja ipak uspijeva preživjeti kao "agroubana cjelina".²² To je i vrijeme kada zbog spomenutoga populacijskog pada i materijalne oskudice gradovi više ne mogu održavati specifičnu urbanu infrastrukturu poput zidina, terma, teatar, akvedukta i sl.,²³ pa se u sveopćem gubljenju prepoznatljive slike i institucija gradskog

13 Badurina, 1992.

14 Suić, 1976:227-262; Goldstein, 1992:83-111.

15 Goldstein, 1992: 65-67.

16 Goldstein, 1992: 91.

17 Goldstein, 1992:43,84, prema Porfirogenetu, *DAI* 29/21-27.

18 Goldstein, 1992: 54,90,106.

19 *Ibid.*

20 Suić, 1976:248, 255; Goldstein, 1992: 54,99; Marin, 1994:86-91.

21 Suić, 1973:34; Goldstein, 1992: 101.

22 Suić, 1976: 241, 248-249; Goldstein, 1992: 100.

23 Suić, 1976: 249; Goldstein, 1992:91.

života ponegdje u literaturi bizantski *gradovi* definiraju kao naselja u kojima je moralo biti biskupsko sjedište, ili su u njima barem bile po-
hranjene znatnije svetačke relikvije.²⁴

U takvoj situaciji zbunjuje činjenica da u onodobnim pisanim izvorima za istočnu obalu Jadrana nesrazmjerno raste broj zabilježenih gradova pa je, primjerice, u ravenskog Kozmografa broj spomenutih *civitates* na tom području bitno veći nego u bilo kojem poznatom starijem antičkom izvorniku!²⁵ I u očima suvremenika gubi se, dakle, jasna granica između grada i sela, jer se u postjustinijanovo doba valjda i mnoge antičke ruralne nascobine, posebice ako su u međuvremenu barem provizorno utvrđivane, nazivaju *gradovima*.²⁶ Važnost utvrda u to je vrijeme toliko velika da su, bez obzira na sve ostale kriterije definiranja grada i razlike u njihovim funkcijama, zidine mogle podignuti rang naselja. Tako uz brojne Kozmografove *civitates*, Ivan Đakon neku neznatnu utvrdu na Braču naziva *urbsom* (!)²⁷, a Konstantin Porfirogenet dalmatinskim gradovima često dodaje atribut *kastron*²⁸, naglašavajući poglavito njihov fortifikacijski karakter.

3. Procesi bizantske reurbanizacije istočnog Jadrana tijekom 6. i 7. stoljeća

3. 1. Gradovi s kontinuitetom antičke osnove

Najmirniji prijelaz iz razdoblja rimske antike u nesigurno doba Bizanta, i kasnije srednjeg vijeka, sudeći prema još dobro sačuvanoj izvornoj urbanoj matrici i čitljivoj antičkoj planimetriji, imali su gradovi Zadar, Poreč, dijelom Trogir i Pula, a vjerojatno i Rab. Puni nascobinski kontinuitet na prvobitnoj lokaciji, s relativno očuvanom rimskom građevnom strukturom, ranokršćanskim je odnosno bizantskim slojem nove gradske arhitekture samo potvrđen.

Tu kasnu predbizantsku evoluciju grada, s vjerojatno intenzivnim korištenjem gradskog prostora i u vremenu Justinijanove vladavine, zorno pokazuje Zadar, u kojem je unutar zidina do kraja 5. st. interpolirano čak devet reprezentativnih starokršćanskih sakralnih objekata smještenih točno u smjeru i dimenzijama antičkog rastera.²⁹ Polovicom 6. st., na vrhuncu vojne i kulturne rekonkviste istočnojadranske zone, Bizant gradi i monumentalne gradske crkvene komplekse poput nove križne bazilike u episkopalnom sklopu *Salone*³⁰, Eufrazijeve bazilike u Poreču³¹, bazilike sv. Marije Formoze u Puli³²..., što svjedoči o snazi i značenju tih nekoliko istaknutih urbanih središta 6. st.

Zanimljiv je način mikropozicioniranja kršćanskih svetišta u funkcionalnoj topografiji bizantskih gradova, osobito u odnosu prema mjestu starijih poganskih kultova. Osim u Zadru i Trogiru, gdje se te dvije kulturne zone gotovo preklapaju, drugdje su to posve odvojene lokacije, npr. u Saloni, Poreču, Puli ili Ninu³³, što ne govori u prilog

²⁴ Goldstein, 1992: 101, prema Ostrogorskom.

²⁵ Suić, 1973:34; Suić, 1976:241; Goldstein, 1992: 101.

²⁶ Suić, 1976: 249; Goldstein, 1992:101-102.

²⁷ Goldstein, 1992: 103.

²⁸ Goldstein, 1992: 103, prema Porfirogenetu *DAI* 29/26.

²⁹ Suić, 1976: 246; Vežić, 1986; Milić, 1990: 255; Milić, 1995: 60.

³⁰ Marin, 1994: 80.

³¹ Šonje, 1981; Prelog, 1986; Milić, 1995: 63.

³² Marušić, 1967:21,52-53.

³³ Suić, 1976: 243; Marasović, 1989.

uvriježenoj teoriji o "kontinuitetu svetog mjesta". Posve je izniman slučaj Splita, u kojem je kršćanska katedrala inkorporirana u sam poganski grobni hram.

3. 2. Dislocirani i napušteni antički gradovi

U bizantskoj urbanistici posebno mjesto ima *Aquileia*, koja se nakon langobardskog zaposjedanja zaleda i prekida veza prema sjeveru ubrzo gasi prenoseći svoje urbane funkcije u novu, sigurniju luku *Grado*. Slično tome gasi se i *Altino*, a na otocima u Laguni jača *Torcello*.³⁴

Analogna je mogla biti i sudbina *Salone*, čije prorijeđeno stanovništvo postupno prelazi bliže moru, dijelom u zgusnute zidine Dioklecijanove palače (nakon rezidencijske faze, od 4. do 7. st., živjela je samo kao gospodarski kompleks i, eventualno, kao refugij)³⁵, a dio stanovnika prelazi u zaštićenu otočnu zonu koju je nudio obližnji *Tragurion*.³⁶ Legendarni pad i razaranje *Salone* (614. g.) treba shvatiti tek kao posljednju fazu omdiranja tada, možda, već posve napuštenoga grada.³⁷

Tako se gasio i *Epidaurum*, čije se pučanstvo već u 6. st. postupno povlači u svoje refugije na obližnjim otočićima Mrkanu i Bobari, te na Gradac i Spilan povrh Župe.³⁸ Iako će stari *Epidaurum*, sudeći po sporadičnim nalazima, životariti možda i do 9. st., definitivan pomak na sigurnu hrid *Lave*, uz oblikovanje posve novoga grada na supstratu kasnoantičkog utvrđenja, nastao je prijenosom biskupske stolice u *Raosion* (danas Dubrovnik) vjerojatno početkom 7. st.³⁹

Narona (Vid kod Metkovića) još je jedan primjer nepovratnoga gašenja antičke lokacije uz osnivanje novog naselja bliže moru. Ta je važna antička luka na Neretvi zbog zasipavanja donjeg toka rijeke i postupnog stvaranja neplodne močvare u gradskom *ageru* u doba kasne antike izgubila mogućnost opstanka nastavljavajući, međutim, svoje postojanje uz more na strateški važnoj točki kod Stona.⁴⁰

Samo malo kasnije slično je prošla *Aenona* (Nin), također okružena zasutom lukom i močvarom. I za nju se može pronaći doslovna usporednica s onim što je proživjela *Aquileia*, čiju su luku, uz već spomenute nevolje, gotovo zatrpali nanosi pijeska.⁴¹ Još jasniju analogiju ima *Ravenna*, kojoj se od 7. st. više nije moglo prići s mora!⁴²

Neki će antički gradovi na Jadranu čak potpuno nestati zbog nemogućnosti otvaranja nove lokacije. To se dogodilo s mnoštvom podvelebitskih naselja: *Ortopla* (Stinica), *Vegium* (Karlomag), *Lopsica* (Jurjevo), *Argyrunum* (Starigrad) itd.; ona, naime, više nisu imala kopnenih komunikacija, a ostala su i izvan bizantskoga plovnog puta koji je na tom dijelu išao podalje od njih, uz otoke. Ni pojas podvelebitskih *castra*, što su kao prvi obrambeni zid nastala u prvim godinama *Justinijanove rekonkviste*, nije uspio osigurati nasebinski kontinuitet spomenutih liburnijskih gradova.⁴³ Od tih naselja uspješnu, i to čak trostruku tranziciju lokacije, čini se da je ostvarila samo *Senia*

34 Goldstein, 1992: 97.

35 Marasović, 1980; Dvoržak Schrunck, 1989; Milić, 1990: 252; Goldstein, 1992: 44; Marin, 1994: 86-87; Milić, 1995: 65.

36 Goldstein, 1992: 91.

37 Nikolajević, 1975; Marin, 1988: 85-94; Goldstein, 1992: 91-95; Marin, 1994: 86-89.

38 Foretić, 1987: 10; Rapanić, 1987: 43; Goldstein, 1992: 34.

39 Stošić, 1986; Foretić, 1987: 11; Stošić, 1987: 15, 22; Rapanić, 1987: 40-43; Goldstein, 1992: 35-38; Peković, 1994; Milić, 1995: 242-243.

40 Goldstein, 1992: 96, 98.

41 Goldstein, 1992: 95-96, 98, prema: L. Marcuzzi, *Aquileia* (1980).

42 Goldstein, 1992: 98, prema Prokopiju; Milić, 1995: 54.

43 Tomićić, 1990; Goldstein, 1992: 97.

(Senj). Krajem 6. st. njezino stanovništvo trajno prelazi u sigurnost svoga dotadašnjega otočnog refugijuma na kastronu *Korinthia*, na suprotnoj krčkoj obali gdje je osim visinskog naselja u samoj utvrdi stvoren i prostrani lučki suburbij između dviju dubokih uvala.⁴⁴ Međutim, i ta je aglomeracija gubitkom strateške važnosti u 11. st. raseljena, pomakavši se na treću lokaciju povrh plodne i dobro zaštićene bašćanske doline "na kaštel", da bi se od 15. st. nova Baška spustila u luku, na samo more.⁴⁵

Promjena prostorne hijerarhije i potpunoga gubitka značenja zbog novih prometnih silnica također su mogući razlog napuštanja gradova. Uz neospornu činjenicu razaranja, tako je odumirao *Nesactium* (kod Vizača), jer je od polovice 6. st. kontrolu svih plovnih putova na vrhu Istre potpuno preuzela Pula.⁴⁶

Tih nekoliko primjera s obalnog dijela istočnog Jadrana zorno pokazuje da je bizantski grad u relativnoj sigurnosti mogao funkcionirati samo na otocima, gdje se u Justinijanovu i postjustinijanovu razdoblju u nekolicini zaštićenih luka odvijala živa trgovina.

Vrijedno je u tom kontekstu istaknuti položaj što ga je imao *Apsorus* (Osor), taj u 6. i 7. st. neosporno najvažniji i najsigurniji bizantski otočni grad na Jadranu.⁴⁷ Dokaz snage grada je i novoutemeljena osorska biskupija iz 530. g.⁴⁸

Glede kontinentalnog područja (*Pannonia*) sačuvalo se mnogo manje izvora o stanju i sudbini gradova. S obzirom na drukčije povijesne okolnosti, rane provale barbara i prekid urbanog života već krajem 4. st. (provala zapadnih Gota 378. g.), ondje gotovo i nema sačuvanih materijalnih ostataka koji bi govorili o naseobinskom kontinuitetu barem nekih kasnoantičkih naselja. Od šest biskupskih sjedišta što bismo ih na promatranom prostoru međurječja Save, Drave i Dunava mogli smatrati *gradovima* do polovice 5. st. (provala Huna 441. g.) ugašene su biskupije *Mursa* (Osijek), *Cibalae* (Vinkovci), *Iovia* (Ludbreg) i *Bassiana* (Donji Petrovci).⁴⁹ Stoga jedine relikte urbanoga kasnoantičkog života, uz neke sporadične nalaze arhitekture 7. st., obećavaju preostala episkopijska naselja *Sirmium* (Srijemska Mitrovica - definitivni pad grada pod Avare 582. g.) i *Siscia* (Sisak - održao se do početka 7. st.).⁵⁰

3. 3. Novonastala naselja - točke bizantske urbane nukleacije

Specifičnost bizantske reurbanizacije istočne obale Jadrana tijekom 6. i 7. st. jest i stvaranje novih središta naseobinske nukleacije na do tada nenapučenim lokalitetima, gdje se uz osamljene bizantske utvrde i prve samostanske komplekse razvijaju zaštićena semiurbana naselja.

Tragove takvih naselja danas je vrlo teško identificirati, međutim mogućće je ukazati na generativne činitelje, oslonjene poglavito na povijesne okolnosti u vrijeme njihova nastajanja,

44 Gunjača, 1986: 127, T.XX.1; Faber, 1986/1987: 121-126, T.8.9; Tomičić, 1986/1987: 148-151, T.6,7,8; Ciglencečki, 1987:104-105, fg. 153-157; Brusić, 1988: 112-113; Tomičić, 1988/1989:34-35, T.12,13.

45 Autor priprema posebnu studiju o prostorno-povijesnom razvoju naselja Baške.

46 Marušić, 1967:36-37; Marušić, 1986.

47 Badurina, 1982:1976; Imamo-
vić, 1982: 80,82.

48 Faber, 1982: 75.

49 Migotti, 1994: 47.

50 *Ibid.*

3. 3. 1. Uloga samostana i kulturnih mjesta

Iako se najraniji sloj monaških nastambi na tlu Hrvatske obično veže za pojavu bazilijanaca, sustavno širenje samostanskih punktova pojavljuje se tek kao posljedica Justinijanova darivanja (nakon 535. g.) nekih posjeda u Istri, Dalmaciji i Panoniji (!) Sv. Benediktu.⁵¹

U toj prvoj (pred)benediktinskoj ekspanziji djelomično se revitalizira latifundijska tradicija velikih agrarnih posjeda⁵², a osim tako organiziranih gospodarskih središta što ponegdje izrastaju na temeljima antičkih *villa rustica* (npr. samostani na Šćedru⁵³, Mirje iznad Postira na Braču⁵⁴), samostani postaju i točke snažnih sakralnih i kulturnih zračenja. Uz to, često su šticevi utvrdama (monaški kompleks na otoku Orudi, povezan s kastronom na otočiću Palacolu, ili npr. Sv. Petar kod Ilovika)⁵⁵, što je moralo privući disperzirano ruralno stanovništvo i potaknuti razvoj nekih za sada slabo istraženih naseobinskih oblika.

I brojne ladanjske crkve (npr. na Braču i Šolti)⁵⁶ u nekim su funkcijama zamjenjivale urbana središta kojih na otocima gotovo i nije bilo. Slična je situacija zatečena i na dijelovima kopnenog zaleđa, posebno između rijeka Cetine i Krke.⁵⁷ Iz toga su vremena poznati i prvi gradski cenobiji, npr. u Puli, koji su, međutim, u urbanom okolišu imali posve drukčiji položaj.

3. 2. 2. Uloga novih utvrda

U drugoj polovici 5. st., u posljednjem predbizantskom sloju izgradnje utvrđenih naselja, procesom novog fortificiranja uglavnom je bio zahvaćen prostor Istre (Bale, Dvigrad, Stari Gočan, Nezakcij...) ⁵⁸. Na području Dalmacije, uključujući i sjevernu podvelebitsku zonu, nastanak pratećih suburbijskih, često i utvrđenih staništa, veže se za brojne bizantske fortifikacije, što su uzduž Jadranske obale nastale u zamahu *Justinijanove rekonkviste*, tijekom druge polovice 6. st. Dva su bitna razloga odredila izgradnju tih utvrda, a uz neke od njih i nastanak većih civilnih naselja.

- Zbog već spomenutoga gubitka kopnenih komunikacija jedini preostali prometni put uzduž obale bio je morski. Plovidba se odvijala po tzv. vanjskoj i, rjeđe, po unutrašnjoj trasi. Obje su prolazile tik uz otoke, podalje od kopna. Stoga je na liniji kretanja bizantskih lađa, inače obilježenoj brojnim nalazištima, na istaknutim otočnim točkama bilo nužno izgraditi gusti sustav promatračnica i utvrđenja kojih je od rta Planka u srednjoj Dalmaciji do obale Istre bilo četrdesetak.⁵⁹ Mogućnosti vizualne komunikacije odredile su njihovu međusobnu udaljenost na 5-10 km (tako su npr. raspoređene utvrde Gustijerna i Gradina na Žirju⁶⁰, na Vrgadi, Toreta na Kornatu⁶¹, Sv. Mihovil na Ugljanu, Straža na Istu, zatim Sv. Damjan na Rabu⁶², Sv. Marko i Glavina na Krku⁶³ itd.). Na osobito važnim mjestima grade se veći bizantski kastroni koji svojim znatnim dimenzijama u nekim slučajevima odgovaraju veličini ondašnjih gradova npr. kastron Kaštelina-Kampor na

51 Goldstein, 1992: 109.

52 *Ibid.*

53 Goldstein, 1992: 41, prema: Petrić, *Otok Hvar*, Arheološki pregled, 21 (1980): 68-69.

54 Marin, 1980; Fisković, 1982: 164,165,189; Šimunović,1987:106; Belamarić, 1994:11,52-56.

55 Badurina, 1982: 172, 176, *not.* 12.

56 Fisković, 1982; Belamarić, 1994.

57 Jeličić, 1984; Migotti, 1990.

58 Marušić, 1967: 5,37; Marušić, 1975 *pass.*; Suić, 1976: 237; Marušić, 1986: 83.

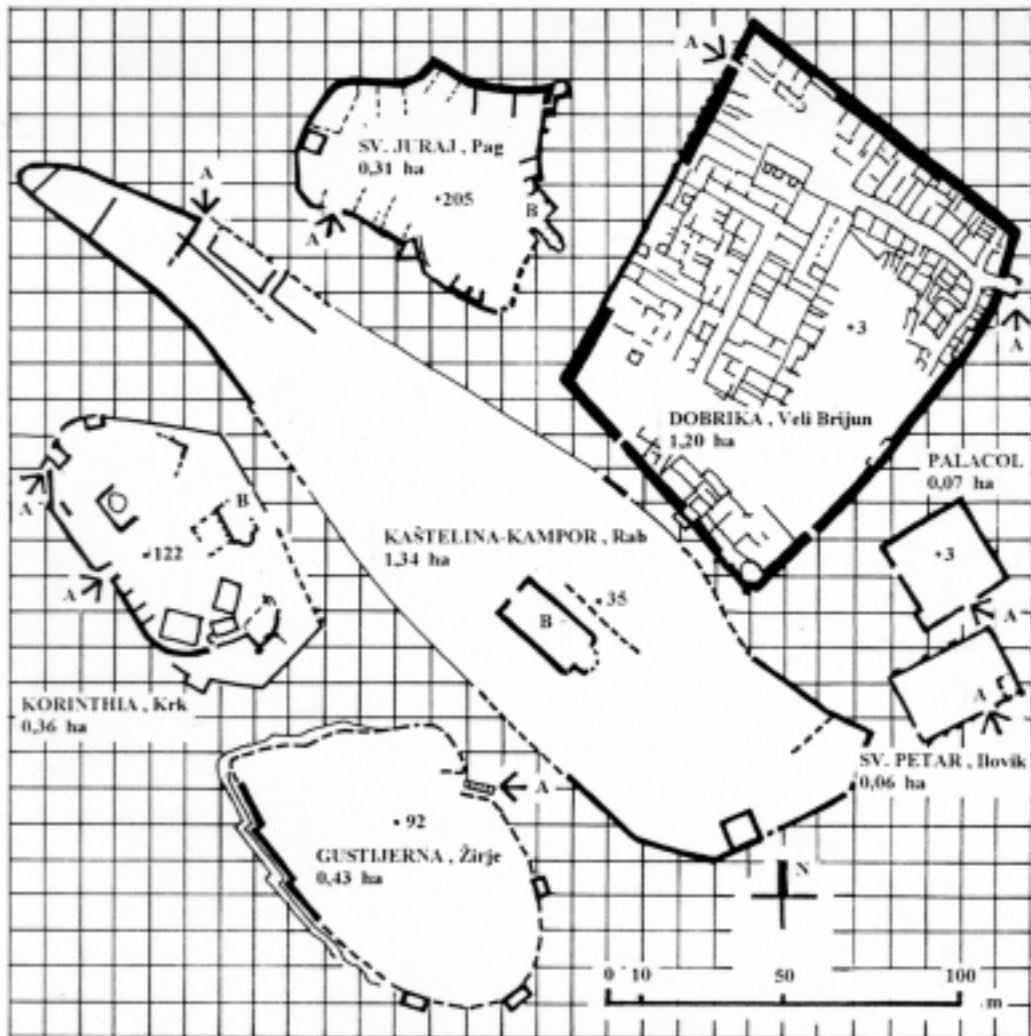
59 Badurina, 1982: 173-176; Badurina, 1992.

60 Iveković, 1927; Brusić, 1988: 116.

61 Iveković, 1927; Petricoli, 1970.

62 Gunjača, 1986: 127; Brusić, 1988:112.

63 Gunjača, 1986: 127; Faber, 1986/1987:116-121, T.4-7; Brusić, 1988:112-116.

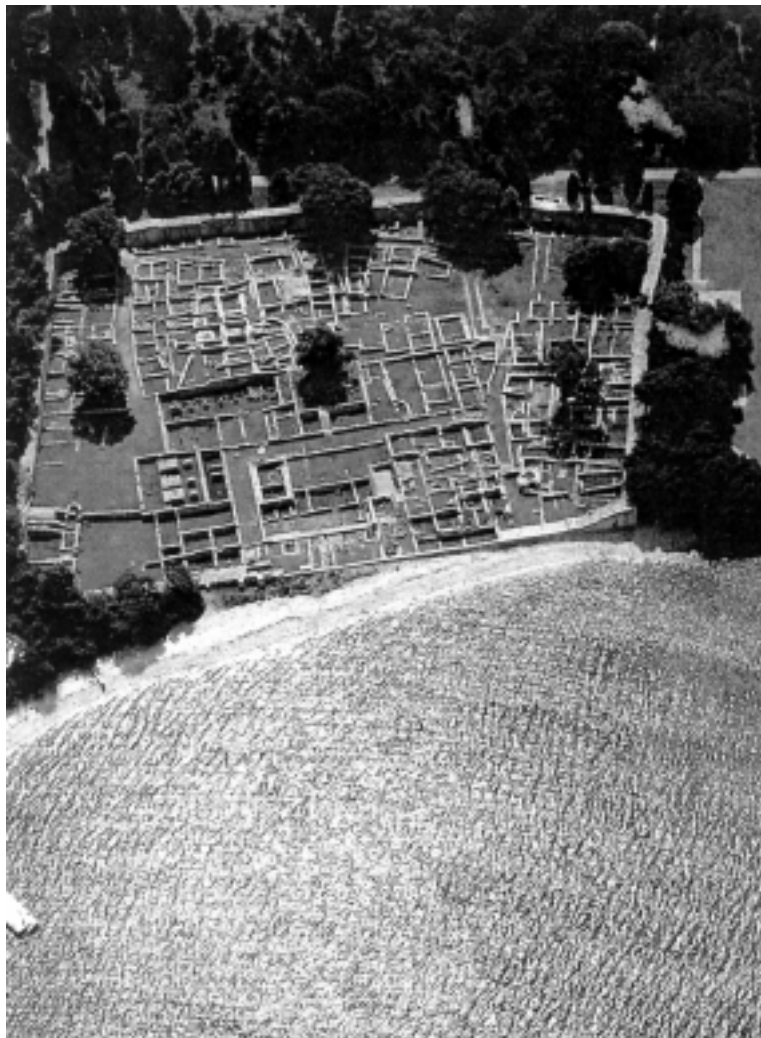

SL. 1. USPOREDNI PRIKAZ VELIČINA I TIPOVA NEKIH UTVRĐENIH BIZANTSKIH NASELJA NA ISTOČNOM JADRANU: A-ULAZ, B-SAKRALNI OBJEKT

Izradio • Made by Z. Karač (prema: Iveković, 1927; Mlakar, 1976; Badurina, 1982; Faber, 1986/1987; Tomićić, 1988/1990)

FIG. 1. COMPARATIVE ILLUSTRATION OF THE SIZES TYPES OF SOME FORTIFIED EAST ADRIATIC BYZANTINE SETTLEMENTS: A-ENTRANCE, B-SACRAL BUILDING

Rabu zaprema 1,34 ha površine, dimenzija 295x70 m⁶⁴; utvrda Sv. Juraj nad Pagom, 75x70 m⁶⁵; Korinthija na Krku, 90x50 m + veliko podgrađe s oko 1 ha nasebinske zone⁶⁶; brijunski kastrum, oko 1,2 ha⁶⁷ itd.).U njihovoj unutarnjoj strukturi čitljiva je složena funkcionalna topografija koja osim fortifikacijskih elemenata često sadrži sakralne objekte (sve četiri spomenute utvrde unutar zidina ili u njihovoj neposrednoj blizini imaju i velike bizantske crkve). Na mnogim se lokalitetima jasno naziru i građevine stambenog odnosno civilnog karaktera (kao u bizantskom kastrumu na Velom Brijunu⁶⁸, podgrađu Korinthije smještenome između dviju luka na lokalitetu Bosar⁶⁹ itd.). Za te je utvrde zbog oskudne dokumentacije još zasad teško odrediti jasnu tipološku i morfološku klasifikaciju. Poznati su primjeri savršeno

SL. 2. "BIZANTSKI KASTRUM", UTVRĐENO KASNOANTIČKO NASELJE NASTALO NA SUPSTRATU RIMSKE *VILLAE RUSTICAE* U UVALI DOBRIKA NA VELOM BRIJUNU

FIG. 2. "BYZANTINE CASTRUM", A FORTIFIED LATE-CLASSICAL SETTLEMENT BUILT ON THE SUBSTRATUM OF A ROMAN *VILLA RUSTICA* IN DOBRIKA BAY ON VELI BRIJUN

pravilnih geometričnih kastrona, za sada bez indikacija o unutarnjim strukturama, što su izgrađeni na nižim, zaravnjenim otočnim lokacijama (npr. Palacol, dimenzija 27,5x27,3 m; Sv. Petar kod Ilovika, 32x20 m)⁷⁰, no mnogo su češće organske formacije na teško pristupačnim vrhovima, u kojih je po pravilu prisutan i gradinski supstrat (sl.1).

- Drugi važan razlog zbog kojega je Bizant gradio impozantne sustave višenamjenskih utvrda jest stvaranje mreže refugija za okolna, neutvrđena ruralna naselja.⁷¹ Carstvo je svoju brzu ekspanziju moralo fiksirati krajnje racionalnim fortifikacijskim zaposjedanjem prostora, jer za kratko vrijeme fizički nije bilo moguće, a ni isplativo, utvrđivati i održavati baš sva zatečena naselja. Posljedica ovoga činitelja su brojne još i danas vidljive Bizantske utvrde po vrhovima jadranskih otoka.

⁶⁴ Brusić, 1988: 112; Tomićić, 1989: 32-34, T.6-11.

⁶⁵ Tomićić, 1988/1989: 30-32, T.2-5; Tomićić, 1989.

⁶⁶ Cfr. not. 44 (prema A. Faber, dimenzije kastrona Korinthija su 40x70 m).

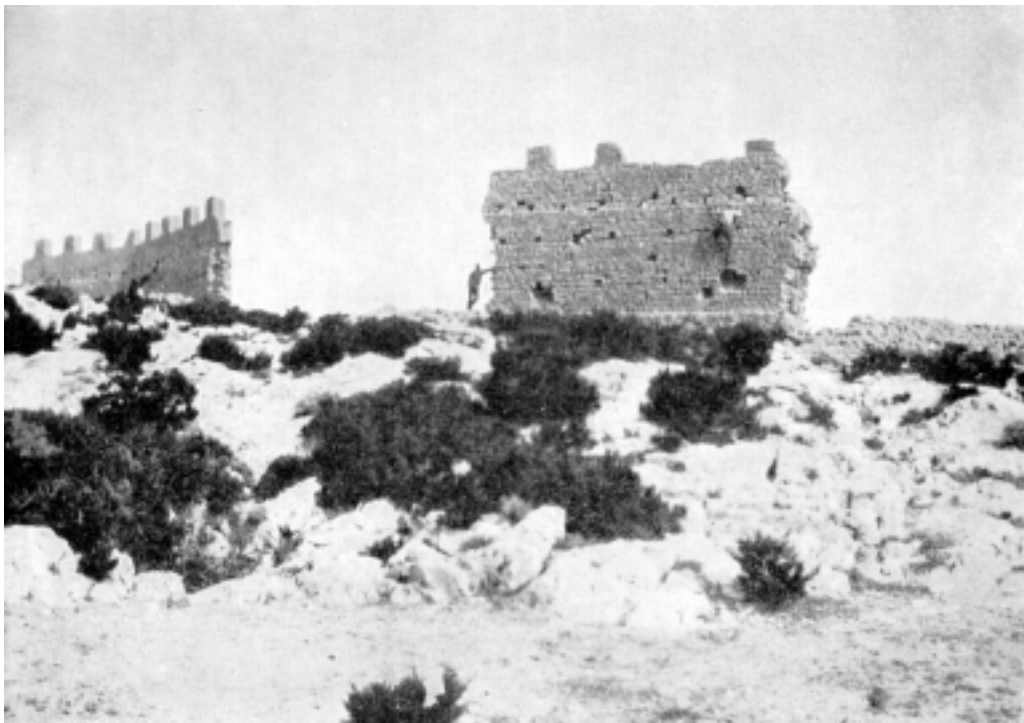
⁶⁷ Mlakar, 1971: 14,31; Mlakar, 1976.

⁶⁸ Mlakar,1971:14,31; Mlakar,1976; Suić,1976:238; Radišić,1985:42,52; Marušić,1986:84; Brusić,1988:116.

⁶⁹ Cfr. not. 44.

⁷⁰ Badurina,1982:171,174.

⁷¹ Goldstein, 1992: 104.

SL. 3. "GRADINA" NA OTO-KU ŽIRJU, ZIDINE BIZANTSKOG KASTRUMA

Izvor • Source
 Č. Iveković, 1927:56

FG. 3. GRADINA OF ŽIRJE ISLAND FORTIFICATION OF BYZANTINE KASTRON

4. Umjesto zaključka - problem kontinuiteta novih bizantskih naselja

S pojavom novih, sigurnih točaka neka stara naselja, kako smo vidjeli, potpuno zamiru, a u njihovoj blizini od prvotnih kastrona refugija, iako rijetko, nastaju posve novi gradovi (primjer Dubrovnika). Većina bizantskih utvrda s pripadajućim naseljima u promijenjenim okolnostima nije preživjela srednji vijek, iako su se neke održale vrlo dugo, poput brijunskog kastruma, unutar čijih je zidina civilno naselje egzistiralo sve do 16. st.⁷² (sl. 2). Te bizantske utvrđene točke zarana su napuštene, osobito kad je riječ o naseljenim visinskim aglomeracijama smještenim podalje od mora ili pogodne luke. Istu su sudbinu doživjele utvrđene ladanjske kasnoantičke palače, građene na prijelazu iz 5. u 6. st. (npr. Ostrvica u Poljicama, Polača na Mljetu)⁷³, oko kojih su, odumiranjem njihove rezidencijske funkcije, u 6. i 7. st. nastajala manja ruralna naselja ograničenog trajanja.

Ta i brojna druga pitanja koja ovdje nisu mogla biti šire razmotrena, a odnose se na sudbine gradova na istočnoj obali Jadrana tijekom 6. i 7. st. približno pokazuju raspon otvorenih *bizantskih tema* i neke smjerove budućih istraživanja u hrvatskoj povijesnoj urbanistici.

72 Mlakar, 1971:31.

73 Suić, 1976:239; Rapanić, 1984.

Literatura • Bibliography

1. Badurina, A. (1982), *Bizantska utvrda na otočiću Palacol* (Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju), Izdanja HAD, 7 : 171-178, Zagreb.
2. Badurina, A. (1992), *Bizantski plovni put po vanjskom rubu sjevernih jadranskih otoka*, Radovi IPU, 16: 7-9, Zagreb.
3. Belamarić, J. et al. (1994), *Ranokršćanski spomenici otoka Brača*, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture - Split, Posebno izdanje, 6, Split.
4. Brusić, Z. (1988), *Kasnoantička utvrđenja na otocima Rabu i Krku* (Arheološka istraživanja na otocima Krku, Rabu i Pagu i u Hrvatskom primorju), Izdanja HAD, 13: 111-119, Zagreb.
5. Ciglencčki, S. (1987), *Höhenbefestigungen aus den Zit vom 3.bis 6. Jh, im Ostalpenram*, Dela SAZU, 31:104-107, Ljubljana.
6. Dvoržak Schrunk, I. (1989), *Dioklecijanova palača od 4. do 7. st. u svjetlu keramičkih nalaza*, Vjesnik AMZ, XXII: 91-106, Zagreb.
7. Dyggve, E. (1951), *History of Salonitan Christianity*, Oslo.
8. Faber, A. (1982), *Počeci urbanizacije na otocima sjevernog Jadrana*, *Arheološka topografija Osora* (Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju), Izdanja HAD, 7:61-78, Zagreb.
9. Faber, A. (1986/1987), *Osvrt na neka utvrđenja otoka Krka od vremena prehistorije do antike i srednjeg vijeka*, Prilozi OA, 3/4:113-140, Zagreb.
10. Fisković, I. (1982), *O ranokršćanskoj arhitekturi na otocima Braču i Šolti*, ARR, VIII - IX: 159-216+T.I-VII, Zagreb.
11. Foretić, V. (1987), *Pisana povijesna vrela o najranijim stoljećima Dubrovnika* (Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području), Izdanja HAD, 12:6-14, Zagreb.
12. Goldstein, I. (1992), *Bizant na Jadranu*, Biblioteka Latina et Graeca, Radovi XIII, Zagreb.
13. Gunjača, Z. (1986), *Kasnoantička fortifikacijska arhitektura na istočnojadranskom priobalju i otocima* (Obrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije), Materijali SADJ, 22:124-136, Novi Sad.
14. Imamović, E. (1982), *O municipalitetu rimskog Osora* (Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju), Izdanja HAD, 7:79-83, Zagreb.
15. Iveković, Ć. (1927), *Otok Žirje*, ShP, n.s., I (1-2):45-59, Zagreb-Knin.
16. Jeličić, S. (1984), *Tragovi ranokršćanske arhitekture od izvora do ušća rijeke Cetine* (Cetinska krajina od prehistorije do dolaska Turaka), Izdanja HAD, 8:169-180, Split.
17. Jurkić, V. (1981), *Građevinski kontinent rimskih gospodarskih vila u zapadnoj Istri od antike do bizantskog doba*, HH, 4/2:77-106, Pula.

18. Marasović, T. (1980), *Prilog istraživanju transformacije antičke jezgre u ranosrednjovjekovni grad*, Gunjačin zbornik (ur. I. Erceg et al.): 91-112, Školska knjiga, Zagreb.
19. Marasović, T. (1989), *Ristrutturazione delle citta sull costa orientale Adriatica nell'epoca paleocristiana*, Actes CIAC, XI:327-344, Roma.
20. Marin, E. (1980), *Starokršćanska oltarna pregrada na Mirju nedaleko Postira* (Fiskovićev zbornik I), Prilozi PUD, 21:85-90, Split.
21. Marin, E. (1988), *Starokršćanska Salona*, Biblioteka Latina et Graeca, Radovi VII, Zagreb.
22. Marin, E. (1994), *Civitas Splendida Salona. Geneza, profil i transformacija starokršćanske Salone: Salona Christiana* (ur. E. Marin): 9-108, Arheološki muzej Split, Split.
23. Marušić, B. (1967), *Kasnoantička i bizantska Pula*, Arheološki muzej Istre, Kulturno-povijesni spomenici Istre, VI, Pula.
24. Marušić, B. (1975), *Neki problemi kasnoantičke i bizantske Istre u svjetlu arheoloških izvora*, JZ, IX/1973-1975:335-350, Pula-Rijeka.
25. Marušić, B. (1986), *Prilog poznavanju kasnoantičkog Nezakcija*, ShP³, 16:51-76, Split.
26. Marušić, B. (1987), *Materijalna kultura Istre od 5. do 9. st.* (Arheološka istaživanja u Istri i Hrvatskom primorju), Izdanja HAD, 11/1:81-105, Pula.
27. Migotti, B. (1990), *Ranokršćanska topografija na području između Krke i Cetine*, JAZU - Zavod za arheologiju, Monografije, 2, Zagreb.
28. Migotti, B. (1994), *Arheološka građa iz ranokršćanskog razdoblja u kontinentalnoj Hrvatskoj*, u: *Od nepobjedivog sunca do sunca pravde. Rano kršćanstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj* (catalog, ur. Z. Demo), Arheološki muzej, Zagreb.
29. Milić, B. (1990), *Razvoj grada kroz stoljeca, prapovijest - antika*, Školska knjiga, Manualia Universitatis..., Zagreb.
30. Milić, B. (1995), *Razvoj grada kroz stoljeca, 2, srednji vijek*, Školska knjiga, Manualia Universitatis..., Zagreb.
31. Mlakar, Š. (1971), *Brioni*, Uprava otoka Brioni, Brioni.
32. Mlakar, Š. (1976), *Fortifikacijska arhitektura na otoku Brioni, "Bizantski kastrum"*, HA, 6-7:5-49, Pula.
33. Nikolajević, I. (1975), *Salona christiana aux VIe et VIIe siecles*, Disputationes Salonitanae 1970:91-95, Arheološki muzej Split, Split.
34. Peković, Ž. (1994), *Nastanak i razvoj crkve sv. Vlaha u Dubrovniku* "Dubrovnik", n. s. V (5): 43-78, Dubrovnik.
35. Petricioli, I. (1970), *"Toreta" na otoku Kornatu*, Adriatica Prachistorica et Antiqua (ur. V. Miroslavljević, et al.):717-725, Arheološki institut Filozofskog fakulteta, Zagreb.
36. Prelog, M. (1986), *Eufrazijeva bazilika u Poreču*, GZH et. al., Monumenta Artis Croatiae, I/4, Zagreb.
37. Radišić, F. (1985), *Brioni*, NIRO Privredni vjesnik, Zagreb.
38. Rapanić, Ž. (1984), *Kasnoantička palača u Ostrvici kod Gata*

- (*Poljica*), (Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka), Izdanja HAD, 8:149-162, Split.
39. Rapanić, Ž. (1987), *Marginalia o "postanku" Dubrovnika* (Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području), Izdanja HAD, 12:39-50, Zagreb.
 40. Stošić, J. (1986), *Sažeti prikaz istraživanja, nalaza i problema prezentacije pod katedralom i Bunićevom poljanom u Dubrovniku*, Godišnjak ZSKH, 12:241-248, Zagreb.
 41. Stošić, J. (1987), *Prikaz nalaza ispod katedrale i Bunićeve poljane u Dubrovniku* (Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području), Izdanja HAD, 12:15-38, Zagreb.
 42. Suić, M. (1973), *Odnos grad-selo u antici na istočnoj jadranskoj obali*, JIČ, 3-4:13-40, Beograd.
 43. Suić, M. (1976), *Antički grad na istočnom Jadranu*, SNL-Institut za arheologiju Sveučilišta u Zagrebu, Studije iz historije urbanizma, I, Zagreb.
 44. Šimunović, P. (1987), *Brač, vodič po otoku*, Turistkomerc, Biblioteka Susreti, 4, Zagreb.
 45. Šonje, A. (1981), *Bizant i crkveno graditeljstvo u Istri*, Izdavački centar Rijeka, Biblioteka Dometi, Nova serija, 6, Rijeka.
 46. Tomičić, Ž. (1986-1987), *Novija ranosrednjovjekovna istraživanja Odjela za arheologiju*, Prilozi OA, 3/4:141-173, Zagreb.
 47. Tomičić, Ž. (1989), *Sv. Juraj iznad Paga, ranobizantski kastron*, Obavijesti HAD, XXI (1): 28-31, Zagreb.
 48. Tomičić, Ž. (1988-1989), *Arheološka svjedočanstva o ranobizantskom vojnom graditeljstvu na sjevernojadranskim otocima*, Prilozi OA 5/6:29-53, Zagreb.
 49. Tomičić, Ž. (1990), *Materijalni tragovi ranobizantskog vojnog graditeljstva u Velebitskom podgorju*, Vjesnik AMZ, XXIII:139-162, Zagreb.
 50. Vežić, P. (1986), *Starokršćanska arhitektura u Zadru i na zadarskom području*, Godišnjak ZSKH, 12:161-177, Zagreb.

Skraćenice • Abbreviations

Actes CIAC - Actes du Congres International d'archeologie chretienne

ARR - Arheološki radovi i rasprave, JAZU

Dela SAZU - Dela Slovenske akademije znanosti in umetnosti

Godišnjak ZSKH - Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture

HA - Histria Archaeologica, Arheološki muzej Istre

HH - Histria Historica, Arheološki muzej Istre

Izdanja HAD - Izdanja Hrvatskoga arheološkog društva

JIČ - Jugoslovenski istorijski časopis

JZ - Jadranski zbornik

Materijali SADJ - Materijali Saveza arheoloških društava Jugoslavije

Obavijesti HAD - Obavijesti Hrvatskoga arheološkog društva

Prilozi OA - Prilozi Odjela za arheologiju Centra za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu

Prilozi PUD - Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture Split

Radovi IPU - Radovi Instituta za povijest umjetnosti

Vjesnik AMZ - Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu

ShP - Starohrvatska prosvjeta, Hrvatsko starinarsko društvo u Kninu, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika

u Splitu

Summary • Sažetak

TRACES OF BYZANTINE TOWN PLANNING IN CROATIA

In *Croatia Justinian's* reconquista came to expression best through 6th and 7th century Byzantine re-urbanization of the Eastern Adriatic. Old cities died out, a large number of new settlements developed, most of them fortified, and the focal points in the urban network of early-Byzantine Dalmatia changed.

One of the important factors in the changing urban structure was the reduction of town *agers* (leading to a food problem) and the overall uncertainty of land communications (because connections with the hinterland were disrupted), so that Byzantine cities could only use sea routes. After the initial surge during Justinian, the number of urban inhabitants decreased due to economic and military collapse and frequent epidemics, so the towns became "too big" for their reduced population to defend. This resulted in the decrease of the land area that belonged to the town, a flight to the safer islands, and the construction of new Byzantine fortified towns.

In studying the problem of attribution and classification of east-Adriatic Byzantine towns (*urbs-civitates-castrum...*) the author pays special attention to ruralization processes in towns (the creation of "agrourban" settlements) as classical urban functions diminished and the classical urban infrastructure was neglected. Overall insecurity led to the development of fortified Byzantine settlements (*kastrons*). The level of a settlement's urbanization probably resulted from its position in the church hierarchy (a bishop's see, possession of holy relics, and so).

Three basic types of towns are singled out from the aspect of continuity:

- **urban centres with continuity from a classical foundation** and a relatively well preserved pre-Byzantine matrix (Zadar, Poreč, Pula, Rab, Osor, Trogir), in which monumental Byzantine structures were interpolated in the 6th and 7th centuries (the Euphrasian Basilica in Poreč, St Mary Formosa in Pula);

- **dislocated and deserted classical towns** that died out completely during Byzantine rule for various reasons (Salona, Naron, Epidaurum, Nesactium, and especially the continental towns of Pannonia);

- **new Byzantine towns** which developed in the 6th and 7th centuries beside strong church centres (isolated monasteries) or Byzantine fortifications that dotted the peaks of Adriatic islands along the sailing route (Kaštelina-Kampor on Rab, Sv. Juraj on Pag, Korinthia on Krk were castrums with a settlement structure).

Almost all the newly-founded Byzantine settlements disappeared, few of them surviving the Middle Ages (urban discontinuity). An exception is the castrum on Veli Brijun, which lived on until the 16th century. The only example of full settlement continuity is Dubrovnik.

Zlatko Karač